

виконують передовсім естетичну функцію.

Література

1. Андрухович Ю. І. Московіада. Роман жахів. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 152 с.
2. Андрухович Ю. І. Перверзія. Роман. Львів: ВТНЛ-Класика, 2004. 304 с.
3. Андрухович Ю. І. Рекреації. Роман. Львів: ЛА «ППРАМІДА», 2005. 144 с.
4. Андрухович Ю. І. Таємниця. Замість роману. Худож.-оформлювач І. В. Осипов ; фото на обкладинці Сузанни Шлеєр. Харків: Фоліо, 2007. 478 с.
5. Андрухович Ю. І. Carpatholgia cosmophilica (Спроба фіктивного краєзнавства). *Сучасність*. 1997. № 3. С. 29–34.
6. Стилїстика української мови : Підручник; за ред. Л. І. Мацько. К.: Вища школа, 2003. 462 с.

Єрмоленко С.І.

кандидат педагогічних наук

доцент кафедри української мови

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького

Каспер І.О.

магістрант

Мелітопольський державний педагогічний університет

імені Богдана Хмельницького

ЗАПЕРЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. *Стаття висвітлює проблему лексичного й граматичного визначення заперечення сучасної української мови, передбачає комплексний підхід до вивчення негачії, аналіз різних синтаксичних і лексичних конструкцій із запереченнями, а також їхню класифікацію.*

Ключові слова: *категорія заперечення, негачія, заперечні займенники, заперечні прислівники.*

Актуальність статті полягає в утвердженні функціонального підходу в мовознавстві, яке посприяло залученню до аналізу всіх можливих способів реалізації того чи того значення. Зросла увага до лексичних виявів категорій

із граматичною домінантою. Зокрема, це стосується категорії заперечення. Якщо раніше дослідники лише принагідно відзначали можливість лексичного вираженого заперечення, то сьогодні його кваліфікують як досить поширений і продуктивний спосіб негації. В українському мовознавстві ґрунтовно вивчені поки що заперечні займенники й прислівники, які мають словотвірно зумовлене значення заперечення і беруть участь у творенні заперечних речень, а також слова-речення, що в діалозі виступають еквівалентами заперечних висловлювань. Комплексний аналіз усіх лексичних одиниць, що можуть експлікувати заперечення, залишається актуальним.

Специфіку лексико-граматичного заперечення вивчали такі мовознавці як І.Р. Вихованець [1], М.П. Баган [3,4], С.Я. Єрмоленко [7]. Вони звернули увагу на специфіку визначення поняття «заперечне речення»: «речення із заперечним присудком (як правило), підметом або другорядним членом» [7, с. 62]. Йому властиві заперечні часки *не, ні*. У заперечно-стверджувальних реченнях складений дієслівний присудок має дві частки *не* (пор.: *Не диво: тричі борці солити не годиться*; [4, с. 46]; *Ми не любимо людей не тому, що вони злі: ми вважаємо їх злими, тому що не любимо* [4, с. 451]) Заперечна часка *ні* нерідко стає префіксом другорядного члена чи підмета (пор.: *Коли б не пияцтво, то ніколи не знала би рабства людина!*; *Ніхто не може бути щасливим, якщо він не має самоповаги*; *Ніколи не варто передчасно говорити з дітьми про високі матерії...* [4, с. 47, 395]). Заперечно-питальне речення містить заперечення і питання. Проте за змістом воно виражає ввічливе запитання (пор.: *Чи не за правилом: зроби добро й забудь?* [4, с. 479]).

Якщо покликатися на «Малу філологічну енциклопедію», то «заперечне речення – речення, у якому заперечна дія, стан або ознака, виражена присудком». Загально-заперечне речення – речення, у якому заперечення відноситься до дієслова-присудка й таким чином виражає повне заперечення явищ, подій. Напр.: *Якби не влада шлунку, жодний птах не потрапив би в пастку, та й жоден мисливець не ставив би пасток* [4, с. 351]. Частково-заперечне речення – речення, у якому заперечення відноситься не до присудка, а до інших членів речення й таким чином служить для заперечення тільки окремих ознак, тих чи інших явищ і подій. Напр.: *Можна знайти багато, не знаючи найпотрібнішого* [4, с. 451] – не входить до відокремленої обставини способу дії, вираженої дієприслівниковим зворотом.

У заперечних реченнях при дієсловах-присудках найчастіше

трапляється родовий відмінок іменників або займенників, який стосуються додатка, пор.: *Дівчина пише листа* (Н. в.) – *Дівчина не пише листа* (Р. в.). *Дівчина не пише його* (Р. в.) *сьогодні*. Найчастіше родовий відмінок трапляється при незмінних заперечних словах *нема, немає*. Речення з цими словами виражають значення теперішнього часу, напр.: *Багато у природі дивних сил, але сильнішою за людину* (Р. в.) *немає; Немає вірнішого способу* (Р. в.) *підбадьорити ворога, ніж показати, що боїшся його; У нас немає іншої мети* (Р. в.), *як жити в злагоді з природою* [4, с. 432, 415]. Родовий відмінок функціонує в заперечних реченнях, де значення минулого часу передає сполука *не було*, а значення сполука *не буде*, напр.: *При виході з концерту натовпу* (Р. в.) *не було; Де нема свято волі, не буде там добра* (Р. в.) *ніколи*. Родовий відмінок трапляється у реченнях із заперечними словами *ні* або *ані*, напр.: *Ні з тобою, ні без тебе* (Р. в.) *жити неможливо; У пияцтві немає ні розуму* (Р. в.), *ані доброчесності* (Р. в.) [4, с. 306, 427].

Заперечені лексеми трапляються часто в різних функціональних стилях мовлення. У нашому дослідженні ми послуговуватимемося афоризмами, взятими зі збірника «Дорогоцінна енциклопедія геніальних афоризмів» [4], які репрезентують публіцистичний і художній стилі мовлення. Із лексико-граматичного боку найпоширенішими вважаються заперечення в семантичній структурі дієслів. Якщо покликатися на Мирославу Баган, то «за характером позначуваної дії, особливостями поведінки її учасників виділяємо такі класи дієслів із заперечним значенням» [3, с. 14–15]:

- 1) каузативні дієслова, що виражають свідомий (практичний чи мовленнєвий) вплив на об'єкт для позбавлення його певних можливостей або обмеження їх: *припиняти, затьмарювати, заборонити, заблокувати, перешкодити, приборкати, завершити*; напр.: *Сором забороняє те, чого ніколи не забороняють закони; Тільки терпеливий завершить справу* [4, с. 415, 407];
- 2) дієслова відсутності, що охоплюють значення зникнення, неіснування, припинення, браку чогось: *втрачати, помирати, руйнувати, нищити, розорити, занепадати, спорожніти, зникнути*; напр.: *Людина стільки разів помирає, скільки разів втрачає близьких; Умри тоді, коли життя тебе голубить* [4, с. 423, 425];
- 3) дієслова протидії: *сперечатися, спростувати, викривати, протестувати, принижувати, опиратися, суперечити*;
- 4) дієслова на позначення поразки, невдачі: *забути, збитися, схибити, програвати, зіпсувати, придушити*; напр.: *Усяке зло легше придушити в зародку* [4, с. 415];

- 5) дієслова, що передають неправдиве витлумачення інформації: *брехати, хитрувати, заздрити, хибувати, перекручувати, оббріхувати, фальшивувати, лицемірити*;
- 6) дієслова, що виражають ігнорування, небажання, неприйняття: *лягтися, розсердитися, шкодувати, ганити, ігнорувати, ухилитися*; напр.: *Хто на погоду або врожай **сердиться**, той проти самого Бога пишається* [4, с. 427].
- 7) дієслова, що вказують на неспроможність суб'єкта до чіткої, цілеспрямованої діяльності: *помилятися, відставати, боятися, сумніватися, ніяковіти, підозрювати*.

У вираженні заперечення друге місце після дієслів посідають слова атрибутивної семантики (прикметники):

- 1) наявності певної ознаки: *пустий, сліпий, малодушний*, напр.: ***Пусті й малодушні** люди нерідко демонструють напади гніву й пристрасті перед своїми підлеглими й думають, що показали цим свою хоробрість* [4, с. 42];
- 2) буття, присутності: *пропавший, загиблий*;
- 3) справжності, правдивості: *увяний, оманливий, блазенський, фальшивий, крутійський*; напр.: *З усіх **блазенських** речей шлюб – найбільш **блазенський**; Ціна й честь є одне й те саме: хто не має всередині, але одягається ззовні, той перебирає вигляд **фальшивого** алмазу й **крутійської** монети* [4, с. 41, 427];
- 4) вартості, значущості: *злиденний, марний, дрібний*, напр.: *Тільки **дрібні** люди бояться газетних статей* [4, с. 42];
- 5) схожості, типовості: *різний, своєрідний*;
- 6) окремішності суб'єкта: *пересічний, посередній*.

Значно вужче заперечення представлено серед прислівників: *по-іншому, по-новому, інакше, наперекір*. Іноді запереченням можуть бути й іменники, утворені від заперечних дієслів або прикметників. Велику групу серед таких заперечних іменників посідають абстрактні іменники, які вказують на неспроможність, невідповідність певного стану речей або інформації про заперечення, напр.: *брехня, вигадка, міраж, наклеп*. Особливо розглядають іменники, які заперечують наявність когось або чогось у певному просторі, напр.: *пустка, порожнеча, пустеля, пустир, порожняк*. Крім вже вказаних заперечних іменників, існують вторинні, які на рівні своїх переносних лексичних значень спеціалізуються на запереченні можливості виходу із ситуації, сприятливого розвитку подій, напр.: *нуль, фінал, гаплик, фініш, труба, тупик, кришка, крапка, торба, утрата*, напр.:

Утрата друга – найважча з утрат [4, с. 425].

Заперечення, виражене за допомогою фразеологізмів, у мовознавстві кваліфікують як імпліцитне і зараховують до периферійних, функціонально обмежених засобів негації. [2]. Безпідставною видається кваліфікація фразеологічного заперечення як імпліцитного (*горобина ніч, абсолютний нуль, ні пари з уст, ні світ ні зоря, ще й на світ не благословлялося, ні каплі, ні крихти, ні душі, ні зернини, ні макового зерна, ані дрібка солі*). Чітке й послідовне співвіднесення багатьох фразеологічних одиниць із заперечним змістом дає підстави вважати їх спеціалізованими, проте неуніверсальними засобами експлікації заперечення. Від інших засобів вираження заперечення фразеологізми відрізняються не лише експресивністю, але й емоційно-оцінним забарвленням (*ні кола ні двора, ні рогатого вола; нема у нього ні кола ні двора, увесь тут; ні кола ні двора – один сіренький котик та на ший мотузок; ні кола ні двора, тільки й ходу, що з воріт та в воду*) [6, с. 94].

«За характером реалізації заперечення в українській мові виділяємо

1) фразеологізми, що функціонують як предикати вторинної істинної оцінки,

2) фразеологізми, що є самодостатніми виразниками певних комунікативних актів на основі заперечення, і

3) фразеологізми, що містять заперечення у своєму значенні, яке виявляється у складі членованих синтаксичних одиниць» [2, с. 69].

До першої групи належать фразеологізми, що їх мовці безпосередньо використовують для спростування раніше висловленої думки, пор.: *намолотити три мішки, сім (десять) мішків гречаної вовни* [6].

Другу групу становлять фразеологізми, які також функціонують як повноцінні комунікативні одиниці, проте вони не спростовують істинності попереднього висловлювання, а є самодостатніми мовленнєвими актами на основі мисленнєвої операції заперечення. Напр.: *не зівай, Хомяк, на те ярмарок* [6]. Багато з цих фразеологізмів реалізують мовленнєвий акт некатегоричної заборони, тому частіше їх кваліфікують як рекомендацію або як пораду.

Третю, найбільшу групу становлять фразеологізми, що містять заперечення у своєму значенні й реалізують його у складі синтаксичних одиниць. До них належать ті одиниці, значення яких у словниках сформульоване за допомогою спеціалізованих маркерів заперечення: (частка *не, ні, прийменник без-*), словотворчих (префікси *не-, без-*), лексико-граматичних (заперечні займенники та прислівники *жоден, ніде*), лексичних (пор.: *марно, відсутність*). Напр.: *на безлюдді і Хома чоловік; у мене Хома й*

добра **нема**; **не** розлий вода; **ні** живий **ні** мертвий; **ні** пари з уст; з нашого Захарка **ні** Богу свічка, **ні** чортів угарка; **без** Гриця і вода **не** освятиться; **не** всякому по Якову; **не** розлий вода [6].

Фразеологізми як виразники мовленнєвих актів негативної реакції передають не комунікативне, а внутрішньо-мисленнєве заперечення, за допомогою якого мовець чіткіше визначає свої емоції та прагматичні наміри. Так, наприклад, іноді такі заперечні фразеологізми стають заголовками: наука **не** йде до бука; козак – **не** без щастя, дівка – **не** без долі; лихо **не** мовчить [6].

Отже, лексико-граматичне вираження заперечення є продуктивним різноплановим явищем, функціональні можливості якого помітно розширюються. Отже, заперечення можна розглядати і як лексичний троп – заперечний паралелізм, напр.: **Не** звір, а з ногами, **не** птиця, а з пір'ям, **не** людина, а в одязі (загадка). Комплексний підхід під час вивчення негатиції передбачають не тільки граматичний аналіз, але й лексичний.

Література

1. Вихованець І. Улюблений відмінок заперечних речень. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 47.
2. Баган М.П. Специфіка фразеологічної реалізації заперечення в українській мові. *Мовознавство*. 2010. № 1. С. 68–75.
3. Баган М.П. Функціональні параметри лексико-граматичного заперечення в сучасній мові. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 11–19.
4. Дорогоцінна енциклопедія геніальних афоризмів / Укладач О. В. Зав'язкін. Донецьк: ТОВ «БАО», 2010. 608 с.
5. Мала філологічна енциклопедія / Уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. К.: Довіра, 2007. 478 с.
6. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. К.: Рад. шк., 1988. 279 с.
7. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. К.: Либідь, 2001. 224 с.